જૈન જાતકોના ચિત્રપ્રસંગોવાળી કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રત

શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાય

કલ્પસ્ત્રની હસ્તપ્રતોમાં સંગ્રહાયેલી કળાલક્ષ્મીનું દિગદર્શન કરાવવા જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમ, જૈનચિત્રકલ્પલતા, ચિત્રકલ્પસ્ત્ર, પવિત્ર કલ્પસ્ત્ર, અષ્ટાન્હિકા–કલ્પસુબોધિકા વગેરે મારાં પ્રકાશનો દ્વારા યથાશક્તિ પ્રયત્ન મેં કરેલો છે.

જૈન મંત્રીઓ તથા જૈન શ્રીમાનોએ જેવી રીતે શિલ્પસ્થાપસ કલાને ઉત્તેજન આપેલું છે; તેવી જ રીતે જૈન ધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ચિત્રો ચીતરાવીને ચિત્રકલાને પણ ઉત્તેજન આપેલું છે. આ વાત કલારસિકોના ધ્યાન બહાર તો નથી જ.

અભારસુધી કલ્પસ્ત્રની સેંકડો સચિત્ર હસ્તપ્રતોનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું છે; તેમાં અમદાવાદના જૈન ગ્રંથભંડારો પૈકીની બે સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસ્ત્રની હસ્તપ્રતો વિશિષ્ટ પ્રકારની છે :

૧. અમદાવાદના દેવસાના પાડામાં આવેલા શ્રીદયાવિમલજી શાસ્ત્રસંગ્રહની હસ્તપ્રત કે જેમાં સંગીતશાસ્ત્રના ગ્રામ, સ્વર, મૂર્છના અને તાલ વગેરે તથા આકાશચારી, પાદચારી, ભોમચારી, દેશચારી તથા નૃત્યનાં હસ્તલક્ષણો વગેરેને લગતાં નાવ્યશાસ્ત્રના લગભગ ત્રણુસો ચિત્રપ્રસંગો આપવામાં આવેલા છે. ^૧ આ પ્રમાણે સંગીત અને નાલ્યશાસ્ત્રના ચિત્રપ્રસંગો ઉપરાંત આ પ્રતની કિનારોમાં જુદી જુદી જાતની વેલબુટીઓ, અભિનયભર્યા પ્રાણીઓ, સિંહ, હાથી, અળદ, મોર વગેરે પશુ-પક્ષીઓનાં વિવિધ ચિત્ર-પ્રસંગો લીવામાં આવેલા છે. ^૧ આ પ્રમાણે સંગીત અને નાલ્યશાસ્ત્રના ચિત્રપ્રસંગો ઉપરાંત આ પ્રતની કિનારોમાં જુદી જુદી જાતની વેલબુટીઓ, અભિનયભર્યા પ્રાણીઓ, સિંહ, હાથી, બળદ, મોર વગેરે પશુ-પક્ષીઓનાં વિવિધ ચિત્રો તથા કલ્પસંત્રને લગતા વિવિધ ચિત્ર-પ્રસંગો બીજી કોઈ પણ હસ્તપ્રતમાં જોવામાં આવેલ નથી. વળી આ પ્રતમાં પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રકલા સાથે સાથે ઇરાની ચિત્રકલા પણ જેવા મળે છે, જે તેની ખાસ લાક્ષણિકતા છે.

૨. અમદાવાદની સામળાની પોળમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વચન્દ્રગચ્છના ઉપાશ્રયમાં આવેલા શ્રી ભ્રાત્ટચન્દ્રસ્ટરિશ્વરજી જ્ઞાનભંડારમાં આવેલી સંવત ૧૫૧૬માં પાટણ શહેરમાં લખાયેલી સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રતમાં જૈનોના ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી ૧. શ્રીૠષભદેવ, ૨૨. શ્રીનેમિનાથજી, ૨૩. શ્રીપાર્શ્વનાથજી તથા ૨૪. શ્રીમહાવીર સ્વામીજીના પૂર્વભવો તથા આ ચારે તીર્થકરોના મુખ્ય જીવનપ્રસંગો, પ્રતનાં પાનાંઓની ઉપરનીચેની કિનારોમાં તથા બંને બાજુના હાંસિયાઓમાં ચીતરેલા છે.

આ લેખમાં પ્રસ્તુત સામળાની પોળના ઉપાશ્રયની પ્રતનો પરિચય આપવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે. કલ્પસ્ત્રની આ સુવર્ણાક્ષરી પ્રત ઉપરોક્ત ભંડારની પોથી નં. ૨૮માં આવેલી છે. આ પ્રતમાં કુલ પાનાં ૧૧૮ કલ્પસ્ત્રનાં છે અને ૧૦ પાનાં કાલકકથાનાં છે. કલ્પસ્ત્રમાં ચિત્રસંખ્યા ૪૪ છે અને કાલકકથામાં ચિત્ર ૧ છે. પ્રતના અંતે આ પ્રમાણે પુષ્પિકાઓ છે:

अर्थस्थतना अते : संवत् १५१६ वर्षे आवण सुदि पंचमी सोमे मं० वाछाकेन शुमंभूयात् ।

डाक्षडध्याना अंते : संवत् १५१६ वर्षे श्रावण सुदि पंचमी सोमे श्रीपत्तने श्रीधर्मघोषगच्छे श्रीपद्माणंदसूरि वि॰ भग्नीबाई पूनाई कल्पपुस्तिका लिखापितं ॥ छ ॥

૧૧

૧. આ બધા ચિત્રપ્રસંગો તેના વિસ્તૃત પરિચય સાથે મારા તરફથી હવે પછી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવનાર છે,

આ પ્રતમાં નીચે પ્રમાણેનાં ૪૪ ચિત્રો છે:

 ૧. મહાવીરપ્રભુનું સ્યવન, ૨. ગૌતમસ્વામીજી, ૩. દેવાનંદાનાં ચૌદ સ્વપ્ત, ૪. ઇંદ્રસભા, ૫. શકસ્તવ,
૬. શકાગ્રા, ૭. ગર્ભાપહાર, ૮. ગર્ભસંક્રમણુ, ૯. ત્રિશલાનાં ચૌદ સ્વપ્ત, ૧૦. મક્ષયુહ, ૧૧. સિહાર્થનું સ્નાન,
૧૨. સિહાર્થ અને ત્રિશલા, ૧૩. સ્વપ્તપારકો, ૧૪. ગર્ભ નહિ ક્રરકવાથી ત્રિશલાનો શોક, ૧૫. ગર્ભ ક્રરકવાથી ત્રિશલાનો આતંદ, ૧૬. પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો જન્મ, ૧૭. જન્માભિષેક, ૧૮. છટ્ટી જાગરણ,
૧૯. નિશાલગણણું, ૨૦. સંવત્સરીદાન, ૨૧. ચંદ્રલેખા પાલખી, ૨૨. પંચમુષ્ટિલોચ, ૨૩. પ્રભુ મહાવીરનું સમવસરણ, ૨૪. મહાવીર નિર્વાણ, ૨૫. પાર્શ્વચ્યવન, ૨૬. પાર્શ્વપ્રભુના પૂર્વભવો–કિનારમાં,
૨૭. પાર્શ્વજન્મ, ૨૮. પાર્શ્વપ્રભુનું સંવત્સરીદાન તથા પાર્શ્વપ્રભુનો લોચ, ૨૯. પાર્શ્વપ્રભુને ઉપસર્ગ,
૩૦. પાર્શ્વપ્રભુનું સમવસરણ અને નિર્વાણ, ૩૧. શ્રીનેમિનાથજીનો જન્મ, ૩૨. શ્રીનેમિનાથજીનું સંવત્સરીદાન અને પંચમુષ્ટિલોચ, ૩૩. શ્રીનેમિનાથજીની જાન, ૩૪. શ્રીનેમિનાથજીનું સમવસરણ અને નિર્વાણ, ૩૫. દશ તીર્થકારો, ૩૬. દશ તીર્થકરો, ૩૭. શ્રીૠખલદેવનું ચ્યવન, ૩૮. શ્રીૠબસરણ અને નિર્વાણ, ૩૫. દશ તીર્થકારો, ૬. દશ તીર્થકરો, ૩૭. શ્રીૠબલદેવનું ચ્યવન, ૩૮. શ્રીૠપલદેવનો જન્મ,
૩૯. શ્રીૠપલદેવનું સંવત્સરીદાન તથા પંચમુષ્ટિલોચ, ૪૦. શ્રીૠપલદેવનું સમવસરણ અને નિર્વાણ,
૪૧. આગિયાર ગણધરો, ૪૨. આર્યસ્થૂલિભદ્ર અને કોશા, ૪૩. ચતુર્વિધ સંઘ અને ૪૪. ચતુર્વિધ સંઘ. હપરોક્ત ૪૪ ચિત્રો ઉપરાંત આ પ્રતની કિનારો તથા હાંસિયાઓમાં નીચે પ્રમાણેનાં ચારે તીર્થકરોનાં પ્રવભવોના તથા તીર્થકરોના ભવોના ચિત્રપ્રસંગો ચીતરાયેલાં છે :

૧. પ્રતનું પાનું ૧: પાનાની ડાયી બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં વાર્જિત્ર વગાડતી એક કિન્નરી ઊભેલી છે. મધ્ય ભાગમાં એક હાથીસવાર હાથમાં કળશ લઈ ને પ્રભુમહાવીરની ભક્તિ કરવા જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક દંપતી પ્રભુભક્તિની ઉત્સુકતા દર્શાવતું એઠેલું છે.

મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ઊબેલો ગૃહસ્થ પ્રભુની રતુતિ કરે છે. નીચેના ભાગમાં પોતાના ઊંચા કરેલા ડાળા હાથથી ચામર વીંઝતી એક સ્ત્રી (શ્રાવિકા) પ્રભુની ભક્તિ કરતી ઊબેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં વાંસળી વગાડતો એક કિન્નર ઊભેલો છે. મધ્ય ભાગમાં એક હાથીસવાર પ્રભુની ભક્તિ કરવા જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં પ્રભુની ભક્તિ કરતાં દંપતી ઊભેલાં છે.

૨. પ્રતનું પાનું ૨ : પ્રથમ ભાગ : ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક ગૃહસ્થ બેઠેલો છે. મધ્ય ભાગમાં એક સ્ત્રી બેઠેલી છે. નીચેના ભાગમાં બંને હાથે કૂલની માળા પકડીનેઊભેલી એક સ્ત્રી છે.

મધ્ય ભાગના હાંસિયામાં બ્રુમિતિની સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક સ્ત્રી પોતાના જમણા હાથમાં પોતાના માથાના વાળની લટ પકડીને ઊભેલી છે, તેના વાળમાંથી ટપકતું પાણી નીચે ઊભેલા હંસના સુખમાં પડે છે. મધ્ય ભાગમાં બે ગૃહસ્થો ઊભેલા છે. નીચેના ભાગમાં એક માણસ ધોડાને દોરીને ચાલતો દેખાય છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે ત્રણ સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરતી અને ત્રણુ પુરુષો જુદ જુદા વાદ્યો વગાડતા દેખાય છે; તથા બે પુરુષો બેઠેલા છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બે ધોડા, બે હાથી અને બે પુરુષો ચીતરેલા છે. પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ મહાવીરના પાંચે કલ્યાણુકો ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં થયાનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૩. પ્રતનું પાનું ૨ : પાનાના આંકવાળી બાજુ : ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ધરહ્યુંદ્ર, મધ્ય ભાગમાં પદ્માવતી અને નીચેના ભાગમાં દેવી સરસ્વતી ચીતરેલાં છે. મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચક્રેશ્વરીદેવી, મધ્ય ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં ચાર હાથવાળો એક–એક દેવ ચીતરેલો છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં અંબિકાદેવી છે, મધ્ય ભાગમાં શક્રેંદ્ર છે અને નીચેના ભાગમાં ગોમેધયક્ષ ચીતરેલો છે.

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણકનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૪. પ્રતના પાના ૩નો પ્રથમ ભાગ : ડાખી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુના પિતા શ્રીઋષભદત્ત પ્રાહ્મણનું ઘર ચીતરેલું છે. મધ્ય ભાગમાં ઋષભદત્ત પ્રાહ્મણ તથા દેવાનંદા પ્રાહ્મણી (પ્રભુ મહાવીરના પિતા તથા માતા) બેઠેલાં છે. નીચેના ભાગમાં વહેતી નદીની પાસેથી હાથમાં લાકડી પકડીને પસાર થતો એક પુરુષ ઊભેલો છે.

મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં સિહ્લાર્થ ક્ષત્રિય બેઠેલા છે. નીચેના ભાગમાં હાથમાં દર્પણ પકડીને ત્રિશલા માતા બેઠેલાં છે. તેમની સામે એક પરિચારિકા ઊભેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય અને સ્થાપનાચાર્ય છે. બીજા ભાગમાં સ્થાપનાચાર્ય અને ૠષભદત્ત ધ્રાક્ષણ છે. ત્રીજા ભાગમાં સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા છે. ચોથા ભાગમાં ઋષભદત્ત અને દેવાનંદા બેઠેલાં છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે એક મોર, દૂધ ભરેલાં બે મટકાંઓ (શ), ખભે ધીનું કુડલું લઈ ને જતો એક માણસ, બે ચામર વીંઝતા પુરુષો, નૃત્ય કરતી ત્રણ સ્ત્રીઓ તથા જુદાં જુદાં વાદ્યો વગાડતી ખીજી ત્રણ સ્ત્રીઓ ચીતરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બે ઘોડા, ત્રણ હાથી, હાથમાં પૂજનની સામગ્રી લઈ ને બેઠેલા ત્રણ પુરુષો, હાથમાં ઢાલ તથા તલવાર પકડીને ચાલતા બે સૈનિકો અને છેવટે એક હંસપક્ષી ચીતરેલ છે.

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણકનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

પ. પ્રતનું પાનું ૩ : પાનાના આંકવાળી બાજુ : ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચામર પકડીને ઊબેલી સ્ત્રીઓ છે. નીચેના ભાગમાં હાથમાં વીણા પકડીને ઊબેલી એક સ્ત્રી છે.

મધ્ય હાંસિયામાં સુંદર કૂલોનો એક છોડ ચીતરૈલો છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પણ ચામર પકડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે. નીચેના ભાગમાં એક હાથમાં વીણા તથા બીજા હાથમાં ફૂલ પકડીને ઊભેલી સ્ત્રી છે.

પાનાની મધ્યમાં દેવાનંદા ચૌદ સ્વપ્ન જુએ છે, તેનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

ક. પ્રતના પાના ૪૪નો પ્રથમ ભાગઃ ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના પ્રથમ ભવ નયસારનો પ્રસંગ તથા ઉપરની કિનારમાં તેઓશ્રીના બીજાથી સાતમા ભવ સુધીના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

મધ્ય હાંસિયામાં ભૂમિતિની સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયામાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના આઠમા ભવથી અગિયારમા ભવ સુધીના પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

નીચેની કિનારમાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરક અનુક્રમે પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના બારમા ભવથી સત્તરમા ભવ સુધીના પ્રસંગો રજુ કરેલા છે. ડાખી **બાજુના હાંસિયાની મ**ધ્ય ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના અહારમા તથા ઓગણીસમા ભવની રજૂઆત કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના વીસ, એકવીસ અને ત્રેવીસમા ભવની રજૂઆત કરેલી છે.

્યાવીસમાં પૂર્વભવની રજ્આતું ઉપરની કિનારમાં જ ચારે ઝાડોની સાથે એક માણુસ ચીતરીને કરેલી છે.

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીના જન્મ સમયે જગતમાં કેવું વાતાવરણ હતું તેનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

છ. પ્રતના પાના ૪૪નો આંકવાળો ભાગઃ ડાબી ખાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈક્વના ચોવીસમા ભવની, મધ્ય ભાગમાં પચ્ચીસમા ભવ અને નીચેના ભાગમાં છવ્વીસમા ભવની રજૂઆત કરેલી છે.

ં મધ્ય હાંસિયામાં ભૂમિતિની સુંદર આકૃતિ ચીતરેલી છે.

જમણી **ષાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્ર**ભુ મહાવીરને સાધુ-અવસ્થામાં બંને કાનમાં ખીલા ઠોકીને ગોવાળિયાએ કરેલા ઉપસર્ગનો પ્રસંગ અને નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પગની પાસે ખીર રાંધતા ગોવાળિયાના પ્રસંગની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે એક બેઠેલો પુરુષ, સાધુને આહાર આપતી એક સ્ત્રી, સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા તથા બંને હાથની અંજલિ જોડીને બેઠેલા બે ગૃહસ્થો તથા બે સ્ત્રીઓની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

🛀 નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે ઊભેલા ત્રણુ ધોડાઓ તથા ત્રણુ હાથીઓ ચીતરેલા છે.

ં આ પાનાની મધ્યમાં પણ પ્રભુ મહાવીરના જન્મને લગતું જ વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૮. પ્રતના પાના ૬૭નો પ્રથમ ભાગ: ડાળી ભાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં અરવિંદ રાજાની રજૂઆત કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પ્રભુષ્ટ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો પૈકીના પ્રથમ ભવના માતાપિતાનો પ્રસંગ છે. નીચેના ભાગમાં પૂર્વભવો પૈકીના આઠમા ભવનો પ્રસંગ ચીતરેલો છે.

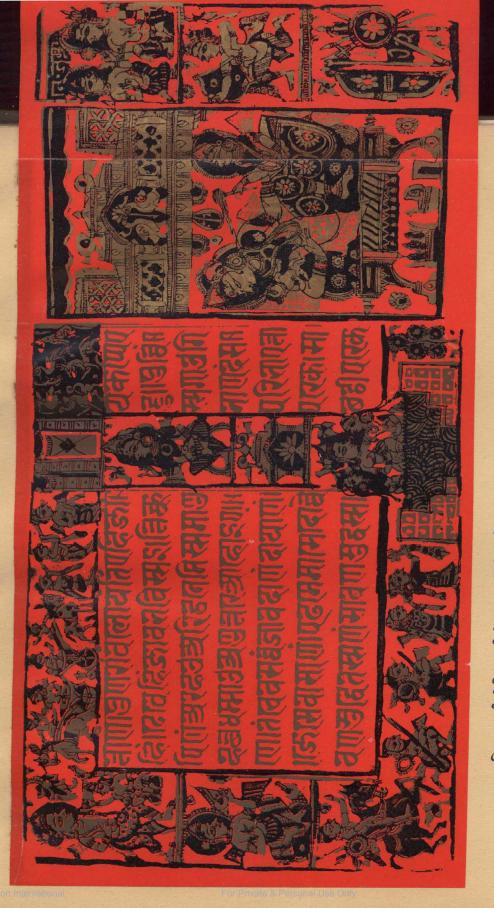
ં ઉપરની કિનારમાં પ્રભુષ્ઠી પાર્ચનાથના પૂર્વભવો પૈકીના પ્રથમ ભવની રજૂઆત સંદર રીતે કરેલી છે.

જમણી બાજના હાંસિયામાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાચના પૂર્વભવો પૈકીના બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કેરેલા છે.

નીચેની કિનારમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

૯. પ્રતના પાના ૬૭નો આંકવાળો ભાગઃ ડાબી બાજના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રીપાર્શ્વનાથજીના તીર્થકરના ભવના માતાપિતા અશ્વસેન રાજા તથા વામાદેવી રાણીની રજૂઆત કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પૂર્વભવો પૈકીના નવમા ભવના દેવવિમાનની તથા નીચેના ભાગમાં કમઢના નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસંગની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

મધ્ય હાંસિયામાં સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરેલી છે.

चित्र १. श्री तेमिनाथजीनो जन्म अने तेओथीना जीवननी मुख्य मुख्य घटनाओना चित्रप्रसंगो.

જૈન જાતકોના ચિત્રપ્રસંગોવાળી કલ્પસુત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રત 👘 ૧૬૫

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પંચાસિ તપ તપતો કમઠ તાપસ અને તેની બાજુમાં જ લાકડું ચીરીને બળતો સર્પ કાઢતો શ્રીપાર્શ્વકમારનો સેવક ઊભેલો છે. મધ્ય ભાગમાં હાથી ઉપર બેસીને શ્રીપાર્શ્વકમાર તથા રાણી પ્રભાવતો વારાણુસી નગરી તરફ જતાં દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં ઝાડી બતાવીને વારાણુસી નગરીની બહારનું ઉદ્યાન રજૂ કરેલું છે.

િ ઉપરતી કિનારમાં એક બેઠેલો પુરુષ અને છ હંસપક્ષીઓની હાર ચીતરેલી છે. નીચેની કિનારમાં એક કેસરીસિંહ તથા વેલસુટાની સુંદર કલાકૃતિ રજૂ કરેલી છે.

પાના ૬૭ની બંને બાજુએ પ્ર**સુ શ્રીપાર્શ્વનાથના ચ્યવન અને જન્મક**લ્યાણુકને લગતું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૧૦. પ્રતના પાના ૭૩નો પ્રથમ ભાગઃ ડાબી બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રીનેમિનાથજીના પૂર્વભવો પૈકીના પ્રથમ ભવના, મધ્ય ભાગમાં બીજા ભવના અને નીચેના ભાગમાં ત્રીજા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પૂર્વભવો પૈકીના ચોથા ભવના અને મધ્ય ભાગ તથા નીચેના ભાગમાં પાંચમા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં છઠ્ઠા ભવના, મધ્ય ભાગમાં સાતમા ભવના અને નીચેના ભાગમાં આઠમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે ચાર હાથી અને પાંચ કેસરીસિંહની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે ગૃહસ્થ યુગલ, યશોમતી રાણીની બંને બાજુની એકેક પરિચારિકા, એક દંપતી યુગલ, એક સ્ત્રી તથા એક પુરુષ બેઠેલાં છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી પ્રભુશ્રી તેમિનાથજના જન્મનું વર્ણન લખેલું છે.

૧૧. પ્રતના પાના ૭૩નો આંકવાળો ભાગ : આ પાનામાં શ્રીનેમિનાથજીના તીર્થંકરના ભવના મુખ્ય મુખ્ય જીવન–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧).

ડાળી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં શ્રીનેમિકુમારે લંબાવેલા હાથને વાળવા જતાં વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણુ લટક1 રહેલા દેખાય છે. હાંસિયાના મધ્ય ભાગમાં શ્રીનેમિકુમાર શ્રીકૃષ્ણુની આયુધશાળામાં જઈને શંખ કૂંકતા દેખાય છે. હાંસિયાના નીચેના ભાગમાં એક ધોડેસવાર જતો દેખાય છે.

મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં લગ્નની ચોરી રજૂ કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પરણવા આવતા નેમિકુમારની રાહ જેતી રાજુલ રાજકુમારી બેઠેલી છે. નીચેના ભાગમાં શ્રીનેમિકુમાર કૃષ્ણુ વાસુદેવની રાણીઓ સાથે જલક્રીડા કરતા દેખાય છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણુ વાસુદેવ તથા ઇંદ્ર બેઠેલા છે. મધ્ય ભાગમાં શ્રીનેમિકુમાર સારંગ ધનુષ્ય વાળતા દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં વાસુદેવનાં આયુધો ચીતરેલાં છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે રથ પાછો વાળતા અને રથમાં બેસીને જતા શ્રીનેમિક્રમાર દેખાય છે. રથની આગળ બે શરણાઇઓ વગાડનારા તથા એક પુરુષ ઊભેલો છે. તેની આગળ લગ્નની ચોરી છે. ચોરીની બાજુમાં પક્ષીઓ તથા પશુઓ પોકાર પાડતાં દેખાય છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બે પદાતિ સૈનિકો, બે સ્ત્રીઓ, પાણીની વાવ તથા એક વૃક્ષ ચીતરેલું છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી શ્રીનેમિનાથજીના જીવનનું વર્ણન લખેલું છે.

૧૨. પ્રતના પાના ૮૨નો પ્રથમ ભાગઃ ડાખી ખાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રીૠપ્રબદેવના પૂર્વભવો પૈકીનો પહેલા ભવનો પ્રસંગ, મધ્ય ભાગમાં ખીજા ભવનો પ્રસંગ, તથા નીચેના ભાગમાં ત્રીજા ભવના ચિત્ર–પ્રસગો રજૂ કરેલા છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે પૂર્વભવો પૈક∖ાના ચોથા ભવના, પાંચમા ભવના, છઠ્ઠા ભવના અને સાતમા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

મધ્ય હાંસિયાના મધ્ય ભાગમાં આઠમા ભવના અને નીચેના ભાગમાં નવમા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

દશમા અને અગિયારમા ભવના ચિત્ર–પ્રસંગો ઉપરની કિનારમાં જ રજૂ કરેલા છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુના અગિયારમા ભવનો જ ચિત્ર–પ્રસંગ અને મધ્ય ભાગમાં પ્રભુના છ યે મિત્રોની રજૂઆત કરેલી છે. નીચેના ભાગમાં બારમા ભવનો ચિત્ર–પ્રસંગ રજૂ કરેલો છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે ચાર પુરુષો બેઠેલા છે, પછી એક ગાય છે. ગાયની બાજુમાં બે ઘડા છે. ઘડાની બાજુમાં એક સ્ત્રી પલંગમાં સતેલી છે. સ્ત્રીની બાજુમાં એક સ્ત્રી પરિચારિકા અને બે પુરુષો બેઠેલા છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી પ્રથમ તીર્થકર શ્રીૠષભદેવ પ્રભુના ચ્યવનનું તથા સ્વપ્નનું વર્ણન લખેલું છે.

૧૩. પ્રતના પાના ૮૨નો આંકવાળો ભાગ : આ પાનામાં પ્રભુ શ્રીૠષભદેવના તીર્થકરના ભવના મુખ્ય મુખ્ય જીવન–પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨).

ડાખી બાજુના હાંસિયાના ત્રણે ભાગોમાં પ્રભુનો પ્રથમ રાજા તરીકે સૌધર્મેન્દ્ર તથા યુગલિયાઓ રાજ્યાભિષેક કરે છે તેને લગતા ચિત્ર–પ્રસંગોની રજૂઆત કરેલી છે.

મધ્ય હાંસિયામાં સુંદર વેલસુટીઓ ચીતરેલી છે.

ઉપરની કિનારમાં દંદ્ર, પ્રભુનું લગ્ન સુનદાની સાથે કરતા દેખાય છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં સામે બેઠેલી ધ્વાહ્મીને શ્રીમ્ક્રપ્બભ લિપિઓનું જ્ઞાન અને સુંદરીને ગણિતનું શિક્ષણ આપતા રજૂ કરેલા છે. મધ્ય ભાગમાં હાથી ઉપર બેઠેલા શ્રીઋ્રપભ કુંભકારની કળા પ્રગટ કરતા દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક યુગલિક દંપતી રજૂ કરેલું છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે એક હંસ, એક પુરુષ, સ્થાપનાચાર્ય, એક પુરુષ અને બે યુગલિક દંપતી રજૂ કરેલાં છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી શ્રીૠષભદેવ પ્રભુના જન્મનું વર્ણન લખેલું છે.

૧૪. કાલકકથાના પાના એકનો પ્રથમ ભાગઃ આર્યકાલકના જીવન–પ્રસંગોઃ

ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં આર્યકાલકના જન્મનો પ્રસંગ રજૂ કરેલો છે. મધ્ય ભાગમાં આયકાલકની માતા રાણી સુરસુંદરી બેઠેલી છે. નીચેના ભાગમાં વૈરિસિંહ રાજા તથા રાણી સુરસુંદરી–કાલકકુમારના માતપિતા–બેઠેલાં છે.

મધ્ય હાંસિયામાં સુંદર કલ્પનાકૃતિ રજૂ કરેલી છે.

२. श्री ऋषभदेवनो जन्म अने तेओशीना जीवननी मुख्य मुरूय घटनाओना चित्रप्रसंगो. चित्र

ંજમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં રાજકુમારી સરસ્વતી એક પરિચારિકા સાથે દક્ષ નીચે ઊનેલી છે. મધ્ય ભાગમાં ગર્દભિલ્લ રાજા ધોડા પર બેસીને જતો દેખાય છે. નીચેના ભા^ગમાં એક સ્ત્રીની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે છ સ્ત્રીઓ, એક દંપતી યુગલ, એક પુરુષ, એક પુરુષ અને એક બૂમિતિની આકૃતિ ચીતરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં બે પુરુષો, એક વૃક્ષ, ચાર સ્ત્રીઓ, એક પુરુષ, એક સ્ત્રી, એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી બેઠેલાં છે.

પાનાની મધ્યમાં '' श्री वीर वाक्यानुमतं सुपर्व्व '' થી શરૂ થતી 'કાલકકથા '^ર સોનાની શાહીથી લખેલી છે.

૧૫. કાલકકથાના પાના એકનો આંકવાળો ભાગ :

ડાથી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં દર્પણુકન્યા તથા નીચેના ભાગમાં શુકકન્યા હાથમાં પોપટ લઈ ને ઊબેલી છે.

મધ્ય હાંસિયામાં સુંદર કલ્પનાકૃતિ ચીતરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં શુકકન્યા ઊભેલી છે અને નીચેના ભાગમાં ચામર-કન્યા હાથમાં ચામર પકડીને ઊભેલી છે.

ઉપર અને નીચેની કિનારમાં સુંદર કલ્પનાકૃતિઓ છે.

ઉપરોક્ત ૧થી ૧૫ પાનાંઓ મારા તરકથી ઇ૦ સ૦ ૧૯૫૪માં 'કલ્પસ્ત્રનાં સોનેરી પાનાંઓ તથા ચિત્રો 'ના નામથી માત્ર સવાસો નકલોની મર્યાદિત આવૃત્તિમાં દ્રખદ્દ સોનેરી શાહીમાં છપાવવામાં આવેલી હતી, જે લગભગ અપ્રાપ્ય થવાની તૈયારીમાં છે.

વળી દરેક માણસ તે કૃતિ મેળવી શકે નહિ અને આવી સુંદર કલાકૃતિવાળી હસ્તપ્રત તરક્ કલારસિકોનું ધ્યાન ખેંચવાની એકમાત્ર મહેચ્છાથી આ નાનો લેખ લખવા હું ઉદ્યુક્ત થયો છું; અને આશા રાખું છું કે આ લેખ વાંચીને જૈન ભાઈઓ તથા આ લેખ વાંચનાર કલારસિકોને અમદાવાદ આવવાનો પ્રસંગ બને ત્યારે ઉપરોક્ત બંને સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રતોની અંદર સંગ્રહાયેલી કળાલક્ષ્મીનું દર્શન કરે.

પ્રાંતે, આ સામળાની પોળવાળી હસ્તપ્રતની મને સૌથી પ્રથમ જાણ કરવા માટે વિદ્રદ્વર્ય ગુરુદેવ શ્રીપુણ્યવિજયજીનો અને શ્રીપાર્શ્વચંદ્રગચ્છના ઉપાશ્રયે તે વખતે બિરાજતા પૂજ્ય શ્રીવૃદ્ધિચંદ્રજીનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

 કાલિકાચાર્ય સંબંધી જુદા જુદા જૈનાચાર્યોએ રચેલી ૩૬ કાલકકથાઓ ૮૮ ચિત્રો સાથે 'કાલકકથાસંગ્રહ ' નામના પ્રથમાં મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

ચિત્ર–પરિચય

૧ : કેટલાક પ્રાચીન જૈન શિલ્પો

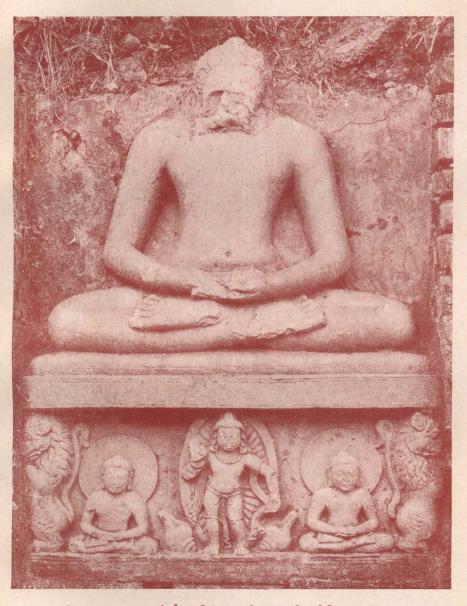
ચિત્ર નં. ૧: રાજગૃદ્ધી વૈભારગિરિ ઉપરની ગુપ્તકાલીન પ્રતિમા : આ પ્રતિમા ઉપર ભગવાનના આસનની નીચે જે જર્ણ લેખ છે તે ગુપ્તકાલીન ધાદ્ધીમાં લખાયેલો છે અને તેમાં ચંડગુપ્તનું નામ છે. શ્રી રમાપ્રસાદ ચંદાજીના મતે એ ગુપ્ત રાજવી ચંડગુપ્ત ધીજાના સમયનો લાગે છે. શ્રી રમાપ્રસાદની આ ધારણા યોગ્ય જ છે કેમકે કળાની દષ્ટિએ પણ આ પ્રતિમાને ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં મૂકી શકાય. જો કે શ્રી રમાપ્રસાદ ચંદાજીએ એને શ્રી નેમિનાથજીની યુવાનીની આકૃતિ ધારેલી તે વ્યાજમી નથી. સદર પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં સિંહાસનની મધ્યમાં ચક્રપુરુષની ઊભી સુંદર આકૃતિ છે. ગુપ્તકાળમાં આવી ચક્રપુરુષની પ્રથા શરૂ થઈ. વચમાં ધર્મચક્રને રથાને ચક્રપુરુષ (પાછળ ચક્ર સાથે) મૂકી તેની બે બાજુએ એક એક શંખની આકૃતિ છે. ધર્મચક્રની બે બાજુએ આમ લાંછન મૂકવાની પ્રથા પાછળથી ચાલુ રહી નહિ. સાથે બે મૃગ મૂકી એને આસનમાં બીજી જગાએ મૂકવામાં આવ્યું.

તીર્થકરોનાં લાંબ્નોની પ્રથા ગુપ્તકાળમાં શરૂ થઈ લાગે છે, તે ઉપલબ્ધ લાંબ્ન્સ્યુક્ત પ્રતિમાઓમાં આ સૌથા જૂની છે. કલ્પસૂત્રમાં લાંબ્નોની યાદી નથી, તેમ જ મથુરાના કંકાલીટીલાની ઈ.સ. ના પહેલા-બીજા સૈકાની પ્રતિમાઓમાં પણ લાંબ્ર્નો દષ્ટિગોચર થતાં નથી; એટલે અત્યારે તો રાજગૃહીની આ પ્રતિમા જૈન પૂર્તિશાસ્ત્રના અભ્યાસની દષ્ટિએ એક ઐતિહાસિક સીમાચિદ્ધ રૂપ છે. ચક્રપુરુષની આકૃતિ ગુપ્તકાલીન શિલ્પકળાનો એક અતિ સુંદર નમૂનો છે.

ચિત્ર નં. ર : રાજગૃહીની સોનભંડાર ગુફામાંના ચોમુખજીની મૂર્તિ : આ પ્રતિમાની છબીમાં શ્રીસંભવનાથજીની કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાના દર્શન થાય છે આસનમાં ધર્મચક્રની બેઉ બાજુએ અશ્વ-લાંછન છે. આ પ્રતિમા ઈ. સ.ના સાતમા–આડમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે. પણ લાંછનની બે બાજુએ હરિણ મૂકવાની પ્રથા આ યુગમાં શરૂ થઈ દેખાતી નથી. આ ચૌમુખજીની બીજી બાજુએ અજીતનાથજી વગેરેની પ્રતિમાઓ છે.

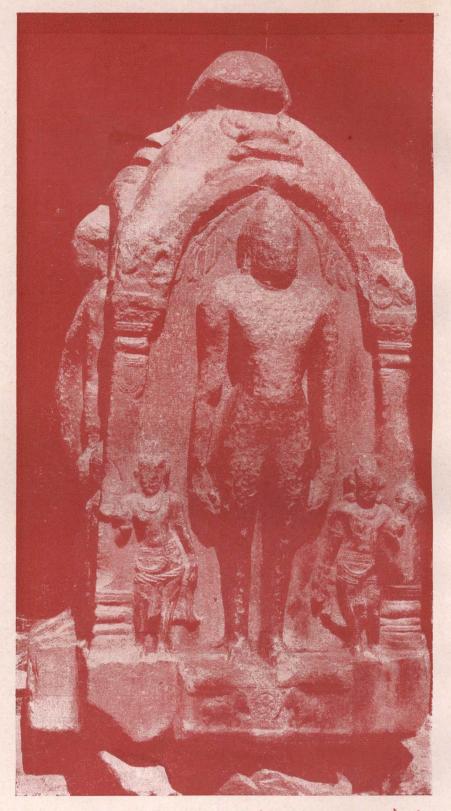
ચૌમુખજીની પ્રતિમા આ ગુફામાં પાછળથી પ્રતિષ્ઠિત થઇ લાગે છે. મૂળ આ સોનલંડાર ગુફા શ્રીવજ્રસ્વામીએ કોતરાવી હતી. સોનલંડાર ગુફામાં બે લીટીમાં કોતરેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે દીધ તેજયુક્ત આચાર્યરત્ન મુનિ વૈરદેવે તપરવીને રહેવાયોગ્ય અર્હતની પ્રતિષ્ઠાયુક્ત બે ગુફાઓ નિર્વાણ લાભાર્થે બનાવડાવી. આ દીર્ઘ તેજયુક્ત આચાર્યરત્ન વૈરદેવ તે વજરવામી જ હોઈ શકે.

ચિત્ર તં. 3: श्रीજિનભદ્ધ વાચનાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત શ્રીઋડષભદ્દેવની ધાતુપ્રતિમા: અકોટામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આ પ્રતિમા મનોહર છે. પાછળનો પરિકરનો અથવા પ્રભાવલિનો ભાગ ઉપલબ્ધ નથી. જમણી બાજુમાં યક્ષ અને અંબિકાદેવી છે. બધી જ પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં સર્વે તીર્થકરોના શાસનદેવ તરીકે આ જ યક્ષ અને દ્વિભુજ અંબિકા મળે છે. ભગવાન કાયોત્સર્ગ ધ્યાને મોટા પાટ ઉપર ઊભા છે. પાટની પાછળની ધારે લેખ કોતરેલો છે. તેમાં લખ્યું છે : ૐ देव धर्मां यी निवृत्तिं कुले जिनमद्रवाचनाचार्यस्य ॥

चित्र नं. १ : राजगृही वैभारगिरि उपरनी गुप्तकालीन नेमिनाथ-प्रतिमा Image of Neminātha, Vaibhāragiri, Rājgir, c. 5th century A.D.

कोपीराइट : आर्किऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इन्डिआ]

चित्र नं. २ : राजगृहीनी सोनभंडार गुफामांना चोमुखजीनी सातमा-आठमा सैकानी संभवनाथजी कार्योक्सर्ग मूर्ति Quadruple Image of Sambhavnātha, Sonbhaṇdār cave, Rājgir, c. 7th-8th Century

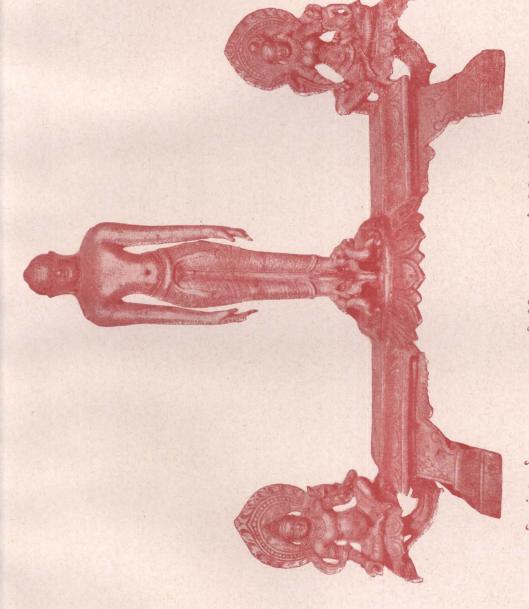
कॉपीराइट : आर्किऑलॉजिकल् मुर्वे ऑफ इन्डिआ Use Only

Jain Education International

वडोट्रा म्युझियमना सौजन्यथी]

Rşabhanātha from Akoțā, Bronze, c. 525-50 A.D. Installed by Śri Jinabhadra Vācanā cārya (Jinabhadra Gaņi Kşamāśramaņa) चित्र नं. ३ : ई. स. ५२५-५५० आसपासनी श्रीतिनभड़ वाचनाचार्य प्रतिष्ठित श्रीॠषभदेवनी धातुप्रतिमा

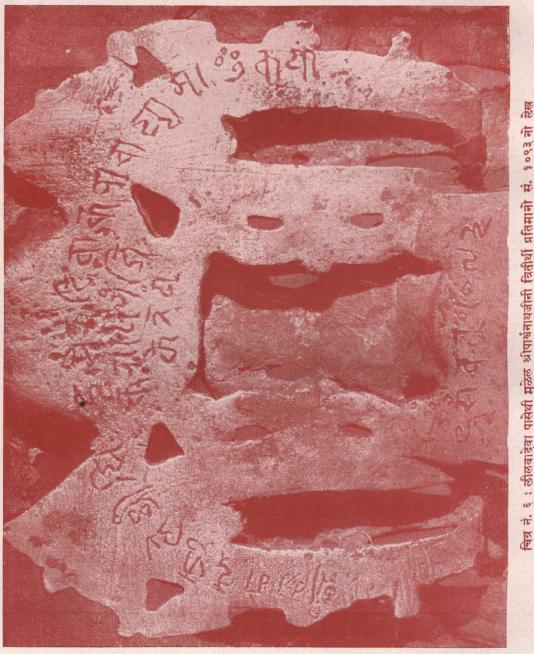
चित्र नं. ४ : ई. स. १०५३-६३ वच्चे प्रतिष्ठित थएल धातुनुं समवसरण Bronze Sculpture of a Samavasarana (c. 1053-63 A.D.) (Now in a Jaina Shrine, Surat)

फोरो : डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह]

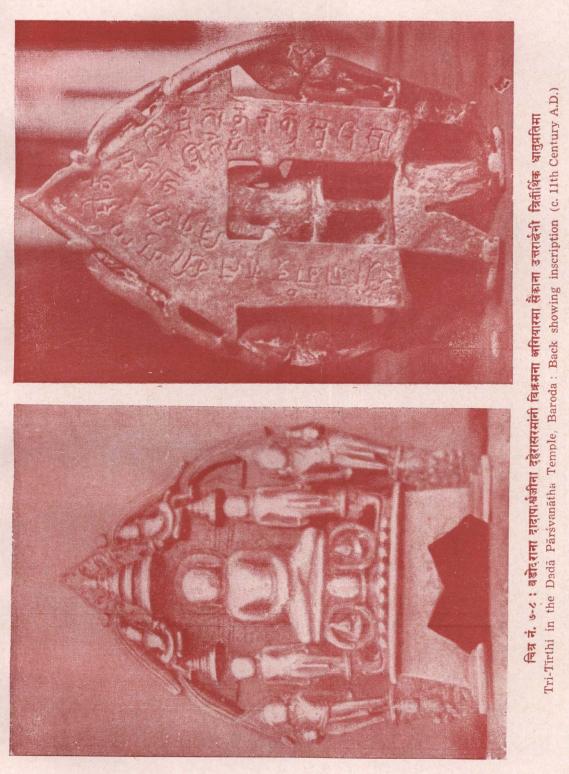

चित्र नं. ५ : लीखवादेवा पासेथी मळेली प्राचीन पश्चिम भारतीय कलानी धातुप्रतिमा, —श्रीपार्श्वनाथजीनी त्रितीर्थी Pärsvanätha Tri-Tirthi found near Lilvädeva, V. S. 1093

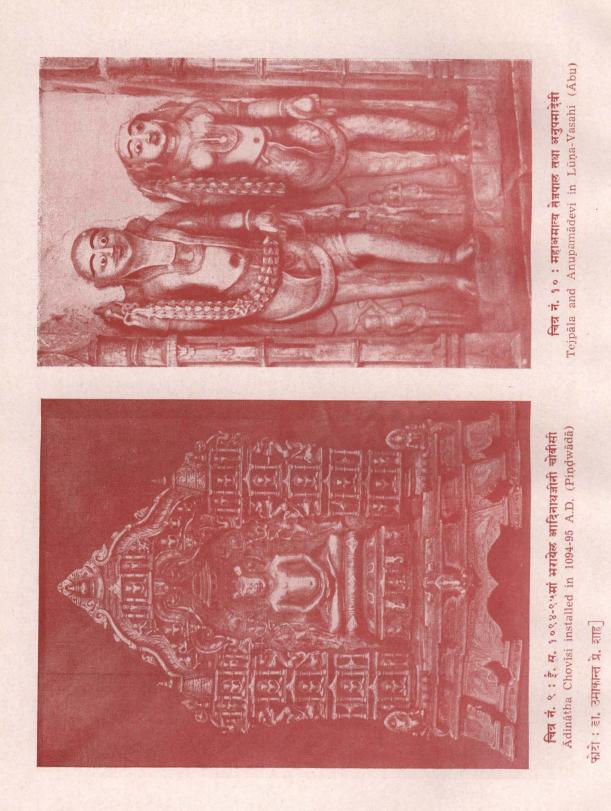
बडोदरा म्युझियमना सौजन्यथी]

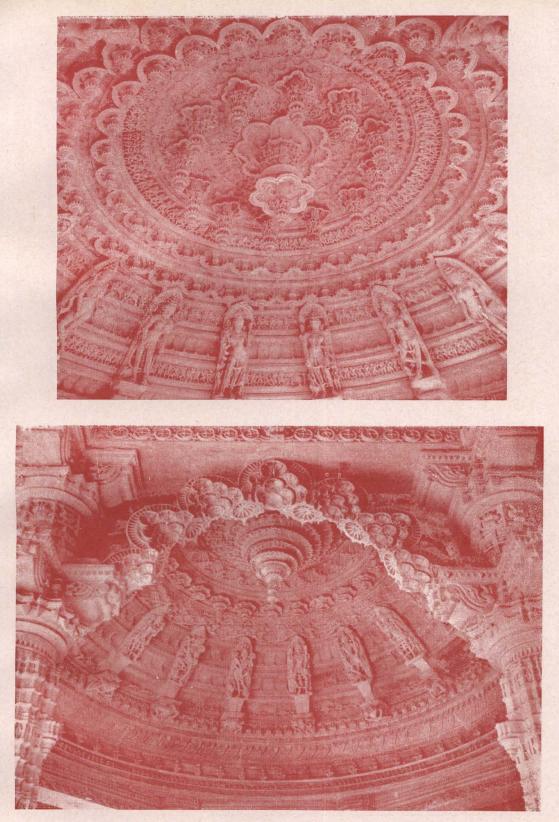
चित्र नं. ६ : लीलचादेवा पासेथी मळेल श्रीपार्श्वनाथजीनी वित्तीर्थी प्रतिमानो सं. १०९३ नो लेख Back of Pārsvanātha Tri-Tirthi showing inscription bearing Samvat Year 1093

फोटो : डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह]

Jain Education International

चित्र नं. 11-1२ : आबु-विमलवसही अने ऌ्णवसहीना रंगमंडपनी छत No. 11 : Richly carved dome with famous lotus pendent, Vimala-Vasahi No. 12 : Ornamental pendent and arch, Lūņa-Vasahī (Abu)

फोरो : श्री जगन मेहता] Jain Education International

चित्र नं. १४ : राणकपुरनो सहस्रफणा पार्श्वनाथनो पाषाणपट

Dexterously carved image of Pārśvanātha with a canopy of a thousand snake-hoods. Rānakpur, 19th Century

फोटो : श्री आर. भारध्वज]

चित्र नं. १५ : राणकपुरना चौमुखजी मन्दिरना पाषाण पर कोतरेल नन्दीश्वर द्वीपनो बावन जिनालयनो पट Marble plaque of Nandiśwardwīpa, Rāņakpur, 15th Century

फोटो : डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह]

ચિત્ર-પરિચય

જૈન સસપ્રકાશ, વર્ષ ૧૭, અંક ૪માં આ પ્રતિમાની વિગતવાર ચર્ચા કરી આ લેખકે બતાવ્યું છે તેમ આ પ્રતિમાના સ્થાપક શ્રીજિનભદ્રવાચનાચાર્યને શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ તરીકે ઓળખવાને કંઈજ હરકત નથી. પ્રતિમાનો સમય ઈ. સ. પરપ–૫૪૦ આસપાસ મૂકી શકાય તેમ છે, જે સમયમાં મહાન આગમિક આચાર્ય વિશેષાવશ્યક – ભાષ્યકાર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થઈ ગયા.

ગણધરવાદ(ગ્રુજરાતી)ની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મારા ઉપરના મન્તવ્યને શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાએ વધુ કારણો દર્શાવી સમર્થન આપ્યું છે. કળાની દષ્ટિએ આ પ્રતિમા અંગે વધુ વિવેચન આ લેખકના ટૂંકમાં પ્રસિદ્ધ થનાર પુસ્તક The Art of Akota Bronzesમાં આવશે.

ચિત્ર નં. ૪ : ધાતુનું સમવસરણ : આ એક સુંદર એવું મોડું ધાતુનું સમવસરણ છે, જે લગભગ બત્રીસ ઇચિ ઊચું છે. ત્રણે ગઢ તેના દરવાજા સાથે બતાવ્યા છે અને ઉપરના ભાગમાં ચૌમુખછ બિરાજે છે. સમવસરણની નીચેની ધારે એક ધસાયેલો લેખ છે, જે પૂરો વચાતો નથી. તેમાં શરૂમાં સં. ૧૧૧ × રપષ્ટ છે. સંવતનો છેલ્લો આંક રપષ્ટ નથી એટલે આ સમવસરણ ઈ. સ. ૧૦૫૩–૧૦૬૩ની વચ્ચે ભરાયું—પ્રતિષ્ઠિત થયું ગણી શકાય.

હાલમાં સરતમાં વડા ચૌટાના એક દહેરાસરમાં આ ભવ્ય સમવસરણ છે. કહે છે કે મારવાડના કોઈ ગામમાંથી લાવી તેને અહીં પધરાવ્યું છે. કળાની દષ્ટિએ એ તત્કાલીન ગુજરાતી કળાનું જ છે. તે સમયની ગુજરાત અને મારવાડની જૈન પ્રતિમાઓ એકસરખી કળાશૈલીની ખનતી હતી.

નીચે લેખ અને સંવત હોવાથી ગુજરાતની ધાતુ-શિલ્પ–કલાનો આ બહુ અગત્યનો નમૃનો છે, જેથી એની પૂરી સાચવણી રાખવી ઘટે છે. ચૌમુખજીવાળો ભાગ છૂટો કરી ઉતારી શકાય છે.

ચित्र नं. ૫-६: सीसवादेवा पासेथी भणेसी धातुप्रतिमा : આ ધાतुप्रतिमा आसोद तासुडामां सीसवादेवा पासेथी भणेसी सात प्रतिभाओभांनी એક છે. આ प्रतिमानी पाछण લेખ छे (चित्र ६) ते આ प्रभाष्ट्रे छे : ॐ संवत् १०९३ — श्री नागेन्द्रकुले श्रीसिद्धसेन दिवाकराचाय्य(य्यं) (गच्छे) माइंकया कराषित्तं जिनत्रयं.

આ પ્રતિમા શ્રીપાર્શ્વનાથજીની ત્રિતીર્થી છે. આ પ્રતિમા પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય કળાના અંતિમ સમયની છે અને એમાં ગુર્જરોની કળા દષ્ટિગોચર થાય છે. લીલવાદેવાની વધુ પ્રતિમાઓ માટે જુઓ Bulletin of the Baroda Museum, Vol. IX

ચિત્ર નં. ૭-૮: વડોદરાના દાદાપાર્શ્વનાથજીના દહેરાસરમાંની ધાતુપ્રતિમા: વડોદરાના દાદાપાર્શ્વનાથજીના પ્રાચીન દહેરાસરમાં આ ધાતુપ્રતિમા છે. પાછળનો ભાગ લેખ સહિત છાપ્યો છે, જ્યારે ચિત્ર ૮માં આગળનો દર્શનીય ભાગ છે. પ્રતિમા ધસાઈ ગયેલ છે. લેખ આ પ્રમાણે છે: શ્રી નાર્गેદ્રકુજે શ્રીગુળસેનસુરિસંતાને चक्रेस्वरी साबिकया कारितेयं.

લિપિ જોતાં આ લેખ વિક્રમના અગિયારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં મૂઝી શકાય તેમ છે.

પ્રતિમા ત્રિતીર્થિક છે. મોટા પદ્મ ઉપર ભગવાન બિરાજે છે પણ પદ્મપ્રભુ નથી. વાસ્તવમાં આવી રચના પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં તીર્થકર પ્રતિમાઓનાં આસનોમાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૩૮ કે ઈ.સ. ૧૯૩૯માં હું પૂ. શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે પાટણ ગયો ત્યારે મને એઓશ્રીએ જણાવેલું કે વડોદરાના રાજમહેલ – લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસના પાયા ખોદતા એક ધાતુપ્રતિમા મળી હતી તે દાદાજીના દહેરાસરજીમાં છે. ત્યારે તેઓશ્રી ફોટો પણ બરોબર જોઈ શકે તેમ નહોતું પણ મારું અનુમાન એ છે કે એ પ્રતિમા તે આ હશે.

પ્રાચીન અકોટા રાજમહેલથી બહુ દૂર નથી. અકોટાની મળેલી જૈન પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે આ પ્રતિમાને છેવટે ઈ.સ.ના અગિયારમા સૈકાની ગણુવામાં કોઈ ભૂલ થવા સંલવ નથી.

ચિત્ર નં. ૯: આદિનાથજી ચોવીસી : આદિનાથજીની ચોવીસીનું આ શિલ્પ છે. વચમાં પદ્માસને શ્રીૠષભદેવજી છે. પીઠ ઉપર જમણી બાજુએ ગોમુખયક્ષ છે, જ્યારે ડાબી બાજુએ અંબિકાયક્ષી છે. સિંહાસનની વચમાં આદિશક્તિ છે. ધર્મચક્રની નીચે, પીઠના મધ્ય ભાગે કઈ આકૃતિ છે તે સમજાતું નથી. ચોવીસીની રચના સુંદર તોરણુરૂપે કરેલી છે અને બે બાજુના સ્તમ્ભો ઉપર નાનાં શિખરો છે. આ પ્રતિમાની પાછળ લેખ છે તે આ પ્રમાણે છે: संवत ११५१ : वीहिल तनुजश्राद्धः यशोवर्द्धन (कः) जशो (यशः) (અ) चीकरदिमं रूच्यं चतुर्विशतिपट(पट्ट)कं ॥

આમ આ ધાતુપ્રતિમા સં. ૧૧૫૧ = ઈ. સ. ૧૦૯૪ – ૯૫માં ભરાઈ હતી. એ પ્રતિમા ઉપર લેખ તેમ જ તેનો ભરાવ્યાનો સંવત આપ્યો હોવાથી કળાની દષ્ટિએ આ પ્રતિમાનો અભ્યાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઉપરાંત આમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે ગોમુખયક્ષ હોવા છતાં યક્ષી તરીકે ચઢ્ઢક્ષરીને બદલે અંબિકા જ હજુ ચાલુ રહે છે.

આ પ્રતિમા શિરોહી રાજ્યમાં આવેલા વસંતગઢમાંથી મળી હતી અને હાલ પિંડવાડાના જૈન મંદિરમાં પૂજાય છે. વધુ વિવેચન માટે જુઓ લલિત–કલા, અંક પહેલો.

ચિત્ર નં. ૧૦: મહાઅમાત્ય તેજપાલ તથા અનુપમાદેવી : ગુજરાતના વિખ્યાત મંત્રીશ્વરો વસ્તુપાલ–તેજપાલ પૈકી લુણવસહી મન્દિર બંધાવનાર મહાઅમાસ તેજપાલ તથા તેમના પત્ની શ્રી અનુપમાદેવીની આ સુંદર શિલ્પાકૃતિઓ છે. આણુમાં લૂણવસહીની હસ્તિ–શાલામાં આ શિલ્પ છે. શિલ્પમાં તત્ઠાલીન વેશભૂષાનો સુંદર ખ્યાલ આવે છે. અનુપમાદેવીના વસ્ત્રની ભાત પણ અતાવી છે. આ શિલ્પ લૂણવસહી બંધાઈ તે સમયનું જ છે.

ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨ : વિમલવસહી અને લૂણવસહીના રંગમંડપની છત : આયુના વિશ્વવિખ્યાત વિમલવસહી અને લૂણવસહીના રંગમંડપની છતની કોતરણીની બારીકાઈ, સુંદરતા અને અધિકતાનો ખ્યાલ અહીં મળે છે. વિમલવસહી રંગમંડપ છતના પ્રથમ ચિત્રમાં સોળ વિદ્યાદેવીઓની સુંદર ઊભી મૂર્તિઓ છે. આ રંગમંડપની છત પદ્મલંબક(કાચલા ઝુમ્બર)ને લીધે પ્રખ્યાત છે. તે ઉપરાંત મનુષ્ય જીવનના અનેક પ્રસંગોની સુંદર રજૂઆત કરેલ છે. આ રંગમંડપ કુમારપાળના મંત્રીશ્વર પૃથ્વી પાલે વિ. સં. ૧૨૦૪-૧૬(ઈ. સ. ૧૧૪૮-૫૦)માં કરાવ્યો હતો. લૂણવસહીનું બીજું ચિત્ર કમાન, ઝુમ્બર અને છતની અદ્દસુત કોતરણીની રજૂઆત કરે છે. આ રંગમંડપ ગુજરાતના મહામંત્રી તેજપાલે કરાવ્યો હતો.

ચિત્ર-પરિચય

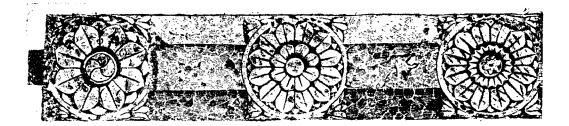
ચિત્ર નં. ૧૩ : દ્વારિકા નગરી તથા સમવસરણ : આશુના લૂણવસહીની દેરી નં. ૯ના બીજા ગુમ્બજની છતમાં દ્વારિકા નગરી, ગિરનાર પર્વત અને સમવસરણનો ભાવ છે. છતની વચ્ચે સમવસરણ છે. સાધુ–સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ વગેરે મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથજી ભગવાનના દર્શન માટે જતા જણાય છે. એક ખૂણામાં સમુદ્ર, ખાડી, જળચર જીવો, વહાણો, જંગલ અને મન્દિરો છે. આ દેખાવ દ્વારિકા નગરીના બંદરનો છે. એક બાજુ ખૂણામાં એક પર્વત ઉપર ચાર શિખરબંધ મન્દિરો, નાની દેરીઓ, વૃક્ષો અને બહાર ભગવાન કાઉરસગ્ગ ધ્યાને ઊભા છે. આ ગિરનાર પર્વતનો ભાવ છે.

ચિત્ર નં. ૧૪ : સહસ્તરુણા પાર્શ્વનાથનો પાષાણુપટ : ત્રૈલોક્ય દીપિકા યાતે ધરણવિહાર નામે પ્રસિદ્ધ નલિની ગુલ્મના કળાકૌશલ્યના આદર્શ નમૂનારૂપ મન્દિર શ્રી ધરણાશાહે પંદરમા સૈકામાં બંધાવેલ છે. રાણકપુરના આ જિન પ્રાસાદમાં એક મોટો સહસ્તક્ણા પાર્શ્વનાથનો પટ છે. સર્શની આકૃતિ વચ્ચે નાગિણીઓ સાથેનું આ એક પ્રકારનું સંયોજિત ચિત્ર નાગના જુદા જુદા નાગપાશથી અલંકૃત થયેલ મનોહર દશ્ય રજૂ કરે છે. આ પટ વિ. સં. ૧૯૦૩માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. તેની કારીગીરી જોતાં લાગે છે કે વિક્રમ સંવત ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી પણ ગુજરાત-મારવાડમાં શિલ્પકળાની સારી પરંપરા જળવાઈ હતી. આવો સહસ્તક્ણા પાર્શ્વનાથ પાષાણપટ ભારતમાં બીજે ક્યાંય નથી.

ચિત્ર નં. ૧પ : પાષાણુ પર કો તરેલ નન્દી ધર દ્વીપ : આ નન્દીશ્વર દ્વીપની રચના દેખાડતું પાષાણુ ઉપર કોતરેલું શિલ્પ છે, જે નન્દીશ્વર દ્વીપના પટના નામથી ઓળખાય છે. આ પટ ઘણો મોટો છે અને ધરણાશાહના બંધાવેલા રાણુકપુરના ચૌમુખજીના વિખ્યાત મન્દિરમાં છે.

વાસ્તવમાં આમાં નન્દીશ્વર દ્વીપના બાવન જિનાલય જ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. દ્વીપના વર્શુન મુજબ એની ભૌગોલિક રચના ખતાવી નથી એટલે 'નન્દીશ્વર દ્વીપ બાવન જિનાલય પટ' કહી શકાય. આ પટ બનાવવામાં કળાકારે સુન્દર કારીગીરી બતાવી છે.

ડોં૦ ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંક શાહ

ર : જૈન સાધ્વીજીઓની લવ્ય પાષાણુ-પ્રતિમાઓ

જૈન શિલ્પકામોમાં પ્રાચીનકાળમાં આચાયો–સાધુઓ–સાધ્વીઓનાં રમારકો તરીકે સ્તૂપો અને પાદુકાઓને સ્થાન હતું. પાછળથી તેમાં મૂર્તિશિલ્પની પ્રથાએ પ્રવેશ કર્યો અને પરિણામે ભારતના જુદા જુદા વિભાગમાં જૈન શ્રમણોની મૂર્તિઓ– ભલે અલ્પ સંખ્યામાં પણ– જોવા મળે છે જે જાણીતી બાળત છે. પણ જૈન આર્યા–સાધ્વીજીનાં મૂર્તિશિલ્પો કવચિત જ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોઈ તે ભાજત લગભગ અદ્યાપિ અપ્રકાશિત જેવી જ રહી છે. અહીંયાં ત્રણ સાધ્વીની મૂર્તિઓ સ્થાય અપ્રકાશિત જેવી જ રહી છે. અહીંયાં ત્રણ સાધ્વીની મૂર્તિઓ સાથે જ, પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત થાય છે. સાધ્વી-શિલ્પનો પ્રારંભ ક્યારે થયો તેનો હજુ ચોક્કસ નિર્ણય નથી થયો પણ નં. એકની મૂર્તિ ૧૩મો સદીના પ્રારંભકાળની હોઈ, સંભવ છે કે તે અગાઉના સમયથી આ પ્રવૃત્તિ શર થઈ હોય. જૈન સંઘના બંધારણ મુજબ સાધ્વીજીનું સ્થાન સાધુ પછી બીજે જ નંબરે હોઈ, આ પ્રથા દ્વારા પુજ્યતાની દષ્ટિએ બેઉમાં સમાનત્વની પ્રતીતિ કરાવવાનો હેતુ પણ હોઈ શકે. સાધ્વી મૂર્તિની પ્રતિશી પ્રતિની પ્રતિની કરાવવાનો દરીય પછી બીજે જ નંબરે હોઈ, આ પ્રથા દ્વારા પુજ્યતાની દષ્ટિએ બેઉમાં સમાનત્વની પ્રતીતિ કરાવવાનો હેતુ પણ હોઈ શકે. સાધ્વી મૂર્તિની પ્રતિશન બાક્યોનું વિધાન પંદરમી સદીમાં રચાયેલા ક્ષે આચાયત્વનજ પ્રધાવાની તદ્વિયક અભ્યાસીઓને જરૂર ખરી.

*

ચિત્ર નં. ૧ : જૈન આર્યા-સાધ્વીજીની આરસપાષાણુની ઊભી મૂર્તિ : કુશળ શિલ્પીએ તેમના હાથમાં સાધુજીવનના પ્રતીકસમાન રજોહરણ–ઓધો, મુહપત્તિ–મુખવસ્ત્રિકા આપી બે હાથ જોડી નમસ્કાર કરતી બતાવી છે. એમાં કટિનરોડથી ઊભવાની અને હાથ જોડવાની મુદ્રા દ્વારા નમ્રતાનો જે ભાવ સચિત કર્યો છે તેથી, અને મુખાકૃતિને પ્યાનસ્થ બતાવી, મુખારવિંદ ઉપર અખ્ટ શાંતિ, વિનીતભાવ અને લાવષ્યપૂર્ણ તેજસ્વિતાનું જે દર્શન કરાવ્યું છે તેથી મૂર્તિ રમ્ય અને દર્શનીય ખની ગઈ છે. મૂર્તિ નહાળતાં સાગજીવનની સ્વયંસ્કૃરિત શાંતિના આપણને સહસા દર્શન થાય છે.

મૂર્તિમાં મરતકથી પાદ સુધી વસ્ત્રપરિધાન અને ડાબા ખભે ઊનની કંબલ નાખીને ચકોર કળાકારે જૈન સાધ્વીજીની વેષભૂષાનું વારતવિક દર્શન કરાવ્યું છે. પગની બંને બાજુએ બે ઉપાસિકાઓ છે.

મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં સં. १२०५ श्री महत्तूरा सपरिवारा… ॥ આ પ્રમાણેનો ટૂંકો લેખ છે. આ લેખમાં સાધ્વીજીનું નામ અંકિત નથી. આ મૂર્તિ આ પરિચય લખનારના સંગ્રહમાં છે.

ચિત્ર નં. ર: જૈન સાધ્વીજીની સંગેમરમરના પાષાણમાં કોરી કાઢેલી બેઠી મૂર્તિ : આ મૂર્તિ સવસ્ત્ર છે. પ્રવચન કે ગણધર મુદ્રા જેવો ખ્યાલ આપતી ભદ્રાસન ઉપર સ્થિત છે. ડાબા હાથમાં મુખવસ્ત્રિકા છે, જમણો હાથ ખંડિત થઈ ગયો છે, તે છતાં તેનો જેટલો ભાગ છાતી પર દેખાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે શિલ્પીએ હાથમાં માળા આપી હોય. તેમનું રજોહરણ–ઓધો પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણોની મૂર્તિઓમાં બહુધા જે રીતે બતાવાતું તે રીતે અહીં પણ મસ્તકના પાછલા ભાગમાં બતાવેલ છે.

મૂર્તિમાં પારિપાર્શ્વકો તરીકે કુશળ શિલ્પીએ કુલ ચાર રૂપઆકૃતિઓ બતાવી છે. આ પારિપાર્શ્વકો સાધ્વી નહિ પણ ગૃહસ્થ શ્રાવિકાઓ છે, પણુ દુર્ભાગ્યે ડાબી–જમણી બાજુની એક એક

Jain Education International

पाटणना जैन मन्दिरनो एक सुंदर काष्टपट

આકૃતિ ખંડિત થઈ ગઈ છે. છતાં એમ લાગે છે કે ચારેયને કળાકારે કંઈ તે કંઈ કાર્યરત બનાવી સેવા અને ઉપાસનાનો એક ભાવવાહી આદર્શ રજૂ કર્યો છે. એમાં જે બે આકૃતિઓ અખંડ દેખાય છે તેમાં એક ઊભી ને બીજી બેઠી છે. ઊભી આકૃતિ ઊભવાના કોઈ સાધન ઉપર ઊભા રહીને પોતાનાં પૂજ્ય સાધ્વીજીની વાસક્ષેપથી પૂજા કરતી હોય તેમ લાગે છે. શિલ્પીએ તેની ઊભવાની પહતિ ખૂબ જ આકર્ષક અને વિનયભાવભરી બતાવી છે. મુખ ઉપર પૂજા અને ભક્તિનો ઊંડો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. તેને સવસ્ત્ર બનાવી મૂર્તિમાં ઉત્તરીય વસ્ત્ર જે ખૂબીથી નાખ્યું છે તે શિલ્પકળાના ગૌરવમાં સવિશેષ ઉમેરો કરે છે. એ કૃતિ કોઈ અગ્રણી ભક્તશ્રાવિકાની સંભવે છે. સાધ્વી મૂર્તિના પલાંડી વાળેલા ડાબા પગ નીચે, વૃંટણિયે પડેલી જે ઉપાસિકા બતાવી છે તેના મુખ ઉપર શિલ્પીએ આંતરભક્તિભાવ અને પ્રસન્નતાનું મનોરમ દશ્ય બતાવ્યું છે. મૂર્તિ ઉપર તીર્થકરની એક પ્રતિમા પણ ઉપસાવી કાઢી છે.

આ શિલ્પનું સમગ્ર દર્શન એટલું આકર્ષક અને ભાવવાહી છે કે જેથી આપણે પ્રાપ્ય સાધ્વીમૂતિ-શિલ્પમાં આને સર્વશ્રેષ્ટ તરીકે સહેજે બિરદાવી શકીએ.

પણ ખેદની વાત એટલી જ કે કળા અને સૌંદર્યના જ્ઞાનરસથી અનસિજ્ઞ અને શુષ્ક એવા વહીવટદારોએ તે મૂર્તિ ઉપર પ્રમાણથી વધુ મોટા અને મેળ વિનાના ખાધા જેવા ચક્ષુઓ, મોટી બ્રમરો, નવે અંગે તદ્દન બિનજરૂરી મોટા ચાંદા જેવા ટીકાઓ ચોટાડી મૂર્તિની સુંદરતા અને ભવ્યતામાં ભારે ઊણપ આણવા સાથે કદૂપતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે.

भूર્તિ નીચેઃ— वि. सं. १२५५ कार्तिक वदि ११ बुधे देमतिगणीनी मूर्ति [ः] ॥ આ પ્રમાણે લેખ કોતરેલો છે. આ મૂર્તિ ગુજરાત-પાટણુના અષ્ટાપદજીના મંદિરમાં છે.

ચિત્ર નં. 3 : આરસપાષાણુની સાધ્વીજીની મૂર્તિ : સાધ્વીજીની આ મૂર્તિ પોતાના મસ્તક ઉપર રહેલી સ્વઆરાધ્ય જિન પ્રતિમાને નમસ્કાર કરવા ભદ્રાસન પર પ્રવચન(?)મુદ્રાએ હાથ જોડીને એઠેલાં હોય તેવો ભાવ રજૂ કરે છે. તેઓ સવસ્ત્ર છે. તેમની ડાબી બાજુએ દીક્ષિત અવસ્થા સચક અને અહિંસા ધર્મના પ્રતીક સમાન રજોહરણ–ઓધો દેખાય છે, જેની દાંડી હાથના કાંડા ઉપર થઈ ને ઠેઠ ઉદર ભાગને સ્પર્શેલી છે. ડાબા હાથની કોણી નીચે લટકતો વસ્ત્રનો છેડો દેખાય છે. આનું શિલ્પકામ સ્થૂલ પહતિનું ગ્રામીણ ઢબના મિશ્રણુવાળું છે. આમાં પણ વહીવટદારોએ નવાંગે ટીકાઓ નિરર્થક ચોલ્યા છે.

જનતાની અત્તાનતાને કારણે માતર તીર્થની આ મૂર્તિ "શ્રી ગૌતમરવામીજીએ ભગવાન મહાવીરને મરતક ઉપર ધારણ કર્યા છે" એ રીતે જ વર્ષોથી ઓળખાતી ને પૂજાતી હતી. પણ બે વરસ પર મારું લાં જવાનું થતાં આ ભ્રમ દૂર કરાવ્યો અને એ પ્રતિમાજીને બાજુમાંથી ઉઠાવી સન્મુખ પધરાવવા સચન કર્યું હતું. તેની નીચેના શિલાલેખમાં વિ. ત્તં. ૧૨૬૮નો ઉલ્લેખ છે ને આર્થવદ્દમસિરિ એવું નામ છે. સમયના અભાવે ને લેખની વધુ અરપષ્ટતાના કારણે સંપૂર્ણ લેખ લઈ શકાર્યો નથી. આ મૂર્તિ ગુજરાતના ખેડા પાસેના માતર તીર્થની છે.

ઉપરની ત્રણેય મૂર્તિઓ એક જ સૈકાની અને વળી આદિ, મધ્ય અને અન્તના ભાગની છે.

સુનિશ્રી યશોવિજયજી

૩ : પાટણના જૈન મંદિરમાંનો એક સુંદર કાષ્ઠપટ

પાટણુના કનાશાના પાડામાં એડાએડ આવેલ એ જૈન મંદિરો પૈકીના એકમાં આ કાકપટ મંદિરની જમણી બાજુની ભીંતમાં સુરક્ષિતપણે જડી દીધેલો છે. સમસ્ત ગુજરાતમાં આટલો મોટો તીર્થકાકપટ ભાગ્યે જ અન્ય હશે.

પ્રાચીનકાળે કાષ્ઠરચનાથી મંદિરો થતાં તેની પરંપરારૂપે આ કાષ્ઠશિલ્પની કૃતિમાં ઉપલા ભાગમાં વર્તમાનયુગના વીશ તીર્થંકરોની નિર્વાહુભૂમિરૂપે સમેતશિખર તીર્થ અને યુગના આદ્ય તીર્થંકર ભગવાન ઝડષભદેવની નિર્વાહુભૂમિ તરીકે અષ્ટાપદ તીર્થ વગેરેતું કોતરકામ થયેલું છે.

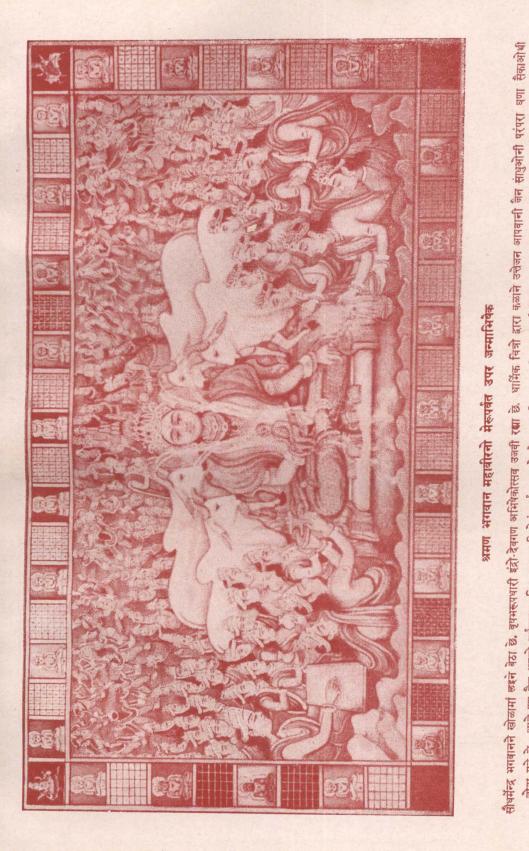
સમેતશિખરમાં શિલ્પીએ ત્રણે ય દિશામાં કરતી વીશ ટેકરીઓ ઉપરની વીશ દેવકુલિકાઓ– દહેરીઓ તેમની મૂર્તિઓ સાથે સુદ્ધિપૂર્વક ગોઠવી છે. વચમાં ત્રણ શિખરોથી સુશોભિત ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાથી અલંકૃત અતિભવ્ય જલમંદિર સુંદર ને સુસ્પષ્ટ કોતરકામથી ખતાવ્યું છે.

ઉપરાંત પ્રસ્તુત પહાડ પક્ષીઓ, જલજંતુપૂર્ણ નદી, વાવો, સરોવરો, કુંડો, વૃક્ષો, વનરાજીઓ, પ્યાન ને તપ કરતાં અનેક સંતો–ઋષિઓ ને યાત્રાર્થે ચઢતાઊતરતા માનવોની તાદશ ને રમ્ય આકૃતિઓથી કાષ્ટપટને ભરપૂર બનાવ્યો છે.

નીચેના ભાગમાં અષ્ટાપદ પર્વત 'ચત્તારિઅઠ્ઠદશદોય 'ના નિયમ મુજબ ચોવીશ તીર્થકરોની ફરતી શિખરબંધી દેવકુલિકાઓથી શોભે છે. આ મંદિરના મધ્ય ભાગે ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ ઉપર જૈનશાસ્ત્રના કથન મુજબ મંદિરને બદલે અલંકૃત રીતે સ્તૂપરચના બતાવી છે અને ઉપરના ભાગે બંને બાજુએ ચામરધારી તરીકે ઈન્દ્રો બે બતાવ્યા છે. આમ પ્રાચીનકાળની મૂળ પ્રથા અહીં ભરાબર દેખાય છે. સમગ્ર મંદિરની જમણી બાજુ તન્તુવાદ્ય બજાવતા દશશિર રાવણુ અને તેની ડાબી બાજુ તેમની જ પત્ની મંદોદરીને ભગવાન આગળ ભક્તિનૃત્ય કરતાં બતાવ્યાં છે. વળી મંદિરના નીચેના ભાગે સ્પં બતાવીને, તેના કિરણના આધારે ગૌતમસ્વામી યાત્રાર્થે પહોંચ્યા તે ભાવ રજૂ કર્યો છે. ઉપરના ભાગે જંધાચારણુ–વિદ્યાચારણુ મુનિઓ યાત્રા કરવા આવ્યાનું દર્શાવ્યું છે. નીચે સગરચક્રીના પુત્રો તીર્થરક્ષણુાર્થે ખાઈ ખોદી રહ્યાનું બતાવ્યું છે. આજુબાજુ જુદાં જુદાં આસનો દ્વારા તપ ને ધ્યાન કરી રહેલા ઋષિમુનિઓ બતાવ્યા છે. ઉપરના ભાગે વીશ વિહરમાન જિનની દહેરીઓ અને અન્ય તાર્થમંદરો બતાવ્યાં હોય તેમ જણાય છે.

આ તીર્થપટ ગુજરાતના કાકશિલ્પમાં બહુમૂલ્ય વસ્તુ છે. તેનું માપ આશરે ગા' × ૭' છે. અને સમય આશરે ૧૭–૧૮મી શતાબ્દી વચ્ચેનો ગણી શકાય. શ્રીપંચાસરજીની પ્રતિકા પ્રસંગે તેનું મને પ્રથમ જ દર્શન થયું હતું.

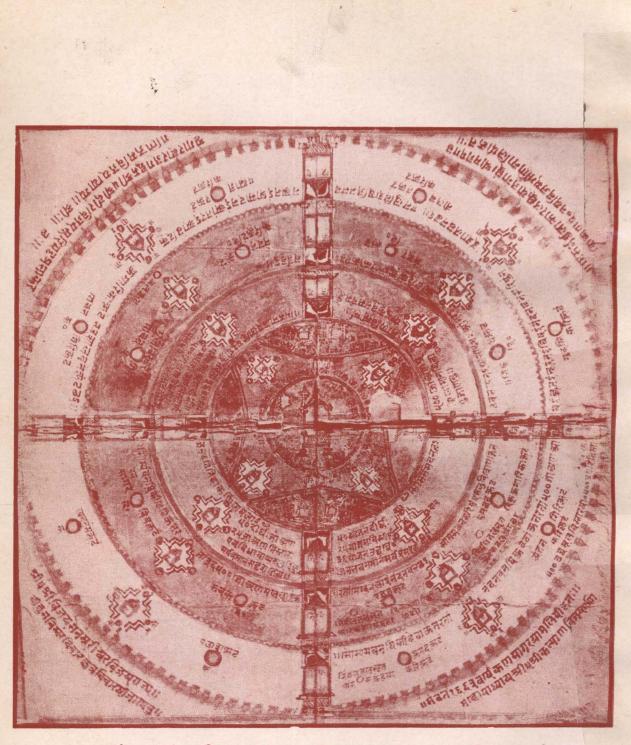
સુનિશ્રી યશોવિજયજી

आ चित्र पू. सुनिवर श्रीयशोविजयजी महाराजना संग्रह पैन्नीतुं जयपुरी कळातुं प्रतीक छे.

आजे पण जैन अमणो सर्वमान्य पवित्र कल्पसूत्रचित्रोनुं सर्जन करावे छे.

जोवा मळे छे.

न्यायाचार्य उपाध्याय श्रीयशोविजयजी महाराजना जीवनकाळनी विचारणामां अभूतपूर्व प्रकाश पाडतो वि. सं. १६६३मां चीतरायलो ऐतिहासिक वखपट

ચિત્ર–પરિચય

૪ : ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ

ન્યાયાચાર્ય ઉપાપ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના જીવનકાળની વિચારણામાં અભૂતપૂર્વ પ્રકા શ પાડતો વિ. સં. ૧૬૬૩માં ચીતરાયેલો આ ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ દોરાયેલા મેરુપર્વતનો છે. મેરુપર્વતને ફરતી જે પુષ્પિકા છે એ અતિમૂલ્યવતી હોવાને કારણે પ્રથમ જ પ્રકાશમાં મૂકયો છે.

આ વસ્ત્રપટ વિ. સં. ૧૬૬૩માં ઉ. ગુજરાતમાં કનોડા–ગાંભ્રૂ પાસે આવેલા જળસાગર ગામમાં ચીતરાયેલો છે. તેના આલેખક જૈન શાસનના અદ્દભુત જ્યોતિર્ધર પ્રકાણ્ડ વિદ્વાન, સર્વદર્શનવિત્ત, સેંકડો ગ્રંથોના રચયિતા, ન્યાયાચાર્ય, ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય ૧૦૦૮ શ્રીમદ્દ યશોવિજયજી મહારાજના ગુરુદેવ પૂજ્યશ્રી નયવિજયજી મહારાજ છે અને તેમણે પોતે જ પટમાં ગળિजસવિजयયોગ્યં લખીને સ્વશિષ્ય શ્રી યશોવિજયજી ગણિ માટે જ તૈયાર કર્યો છે તેમ સ્પષ્ટ કર્યુ છે. ઉપાધ્યાયજીનો જીવનકાળ નક્કી કરવા માટે એક અમૂલ્ય ઐતિહાસિક દરતાવેજ જેવો આ પટ બની ગયો છે.

પૂ. ઉપાધ્યાયજીની જન્મ, દીક્ષા, વડીદીક્ષા, પદપ્રાપ્તિ કે અવસાન અંગેની આધારભૂત તિથિ મળતી નથી. માત્ર સંવતો ને તે પણ જન્મની, વડીદીક્ષા, પદપ્રાપ્તિ ને સ્વર્ગગમનની "સુજસવેલી"માં માત્ર મળે છે. લઘુદીક્ષાની તો સાલ પણ નહિ.

એમાં વડીદીક્ષાની સાલ ૧૬૮૯ નોંધી છે તેથી દીક્ષા વચ્ચે થોડા મહિનાનું અંતર હોવું જોઈએ.

ભીજી બાજુ આ પટની પુષ્પિકામાં તો ૧૬૬૩ની સાલ વખતે ઉપાધ્યાયજીને ગળિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ પુષ્પિકાના પુરાવાના આધારે પચાસેક વર્ષથી જે વિદ્વાનો તેમનો જીવનકાળ લગભગ ૧૦૦ વર્ષનો છે એવું કહેતા આવ્યા છે તેને સમર્થન મળે છે. *

સુનિશ્રી યશોવિજયજી

Jain Education International

^{*} આ પટ પ્ આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસ્લિજી મહારાજના શિષ્ય મુનિશ્રી ચશોવિજયજી મહારાજને સં. ૨૦૦૯ માં અમદાવાદ મુકામે અણધાર્યો પ્રાપ્ત થયો હતો. પટતું માપ ૧૦" × ૧૦" છે. આ પટ મુનિશ્રી ચશોવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાં છે.— સંપાદકો.